
HISTORIOGRÁFIA

A szóbeli történelemkutatás megszületése Jegyzetek egy iskolateremtő tudós, Jan Vansina szakmai pályafutásáról (II. rész)

Vansina elméleti főművéről (1961, 1965) és annak újabb változatáról (1985) már szoltunk. Bár az utóbbival kapcsolatban említenünk kell a következőket: néhány kritikusa ugyanis azt állította róla, elkészítésének oka az volt, hogy Vansina immár pesszimiztikusabbnak érzi a szóbeli történelem kutatásának lehetőségeit, és igyekszik szembenézni annak korlátozott voltával. Némileg jellemző, hogy *Jan Assmann* ezt a második művet és nem a francia (1961) és az angol (1965) alapművet használja elemzéseire (lásd: A kulturális emlékezet, eredeti német nyelvű kiadás: 1992, első magyar nyelvű kiadás: 1999). Más kérdés, hogy e második könyv létrejöttében semmiféle pesszimizmus nem munkált. Inkább arról van szó, hogy Vansina – elhagyva pl. a tudománytörténeti részt – még inkább tankönyvesíteni akarta munkáját. Másrészt az 1976-os olasz kiadás részére készített kiegészítő könyvrész módjára számba akarta venni az elmúlt több mint két (1961–1985 közötti) évtized fejleményeit.

Vansina terepmunka évtizedének másik területét az ugyancsak közép-afrikai Ruanda és Burundi alkották. Ennek a eredményei is számos tanulmányban és néhány monográfiában testesülnek meg. Korai könyve a ruandák történelméről (1962, új kiadása: 2000) mindenképpen realisabb képet ad, mint a hírneves tutszi abbé történelmi könyvei. *Alexis Kagame* társadalom-néprajzi és folklórisztikai szempontból egyébként megkerülhetetlen és rendkívül értékes publikációinak sorában ugyanis két történelmi monográfiát is találunk (1972, 1975), amelyekben elköveti ugyanazt a hibát, mint *Torday Emil*: a ruanda történelmet, amely vélhetően az 1500-as évektől

vehető számba reálisan, ő az V. századig vezeti vissza (Vansina pl. rámutat arra, hogy ez a hatalmas időintervallum abból is származik, hogy igen sok király uralkodásának idejét a ruandai tudós a legtöbb esetben igen nagy mértékben eltúlozta).

Vansina egyébként, mint erre már utaltunk, egy elképzelhetetlenül nagy gyűjtési anyagot is teremtett a ruanda történelmi elbeszélések-ből (*ibitéekerezo*): 6 mikrofilmtekercsen egy chicagói archívumban 1973-ban helyezte letétbe a 6000 oldalnyi szöveggyűjtést. Bár tegyük hozzá, az anyag egy részét elemzések kíséretében egy igen terjedelmes közleményben publikálta is (2000). Ugyanígy az általa gyűjtött rundi orális hagyományokat is közzétette (1972), azonban ezeknek a szövegeknek a kapcsán azt fejtegeti, hogy ezek a *történelmi* karakterű elbeszélések lényegében kevés vagy semmilyen valós történelmi adalékkal nem szolgálnak.

Vansinának még számos további jeles művéről kell szót ejtenünk. Azonban most már egyes esetekben csak röviden utalunk a tudományos életmű-épület még nem ismertett oszlopaira. Így még korai korszakában készített egy jeles összefoglalást, bevezetőt Kongó népeinek néprajzába (1966), amelyben mellesleg kísérletet tesz az egyes kulturális körzetek kirajzolására, mint pl. északi szavannák kultúrái, az esőerdők népeinek kultúrái, a déli szavannák kultúrái, a keletkongói pásztorok kultúrái – nem tudjuk nem érzékelnünk ebben éppen *Leo Frobenius* oly sokat támadott kultúrák-elméletének hatását, illetve továbbfejlesztésére tett kísérletet (amely mellesleg az amerikai *Alan P. Merriam* és munkatársai egy hasonló korábbi, ugyancsak írásban közzétett javaslatára megy vissza).

Ugyanakkor megírja első olyan művét, amelyben még a XX. században is nagy részben rejtve maradt közép-afrikai történelem feltárását kezdi meg. Nem véletlen, hogy az 1966-ban megjelent *Kingdoms of Savanna* közlésével elnyerte a rangos Herskovits díjat. Egy valamivel későbbi művében (1973) viszont egy nevezetes törzsi állam, a közép-kongói Tio királyság egy évtizedét (1880–1892) dolgozta fel különös alaposággal.

Utolsó, jeles összefoglalásokkal szolgáló korszakában (1990 után) elsőként az 1966-ban megkezdett sort folytatja. *Paths in the Rain-*

forest (1990, francia nyelven: 1991) az afrikai *terra incognita*, az esőerdők (Kamerun, Gabon, Egyenlítői Guinea, Kongó és Angola) népeinek mintegy 3000 évre visszatekintő múltját hozta látás-közelsébe. Méghozzá a nyugati bantuk első településeitől a mezőgazdaság felfedezésén és innovációján, a vasművesség kialakulásán, a politikai formációk és hatalmi központok kialakulásán és virágzásán át az atlanti és rabszolga-kereskedelemig, az esőerdőknek a gyarmati hatalmak által való meghódításáig, és egy életforma pusztulásáig.

Egy jeles és a szakmai érdeklődés középpontjába kerülő műben összegzi a Ruandára és népeire vonatkozó kutatásait, amely előbb franciául (2001), majd angolul (2004) lát napvilágot. Ruanda népeire, a pásztor tutszikra és a bantu földművelő hutukra vonatkozó szakirodalom éppen olyan gazdag, mint mondjuk a ghánai ashantik régies világát feltáró publikációs anyag. Nem véletlen tehát, hogy az újkori politikában is oly sajnálatos figyelmet keltő (lásd az 1994-es tutszi holokausztot) ország régi történelme ilyen sokféle tanulsággal szolgál.

Utolsó nagyobb áttekintésre törekvő munkája (How Societies are Born, 2004) ismét a közép-nyugat-afrikai népek régi történelmének témakörébe vezet: az egyes társadalmak születésének folyamatát vizsgálja, igyekszik kinyomozni, szokásos módon komplex módszerrel, felhasználva mind az írásbeli, mind a szóbeli, mind a nyelvészeti, régészeti és történelmi földrajzi adatokat.

Külön ki kell emelnünk viszont bizonyos részletességgel az ismertett művek sorában Vansina *afrikai művészettörténetét* (1984), amely éppen arra figyelmeztet, hogy még nem ismerjük eléggé ahhoz e sokrétű művészeti produkciót, hogy történetet írjunk róla, bár ugyanakkor egy sor történelmi szemponttal gazdagítja az ismereteinket. Bevezetőjéből idézzük a következő sorokat:

„Milyen gyakran látják az afrikai művészet alkotásait úgy, mintha a semmiből jöttek volna, mintha nem kérdeznék meg, hol és mikor jöttek létre? Mi több, ma a legtöbb kommentár csak etnográfiai kontextussal vagy párhuzamokkal, a formával foglalkozik. Ezek gyakran pedig mennyire hibásak és sekélyek is maradnak! Mégis, a művészettörténet aggályai, céljai és eszközei kezdenek feltűnni az afrikai művészet ta-

nulmányozásában, bár félénken, mint az első krókuszok a téli időszak elmúltával. És mégis a történelmi környezet tudatossága át kell, hogy terjedjen a művészetre vonatkozó összes kutatásra, ha a művészet egyáltalán értelmezésre szorul. Minden mestermű időtlen, mivel csak elfogja (fogylyul ejti) saját (születése) idejének múltékony szellemét. Ez a könyv ezt a meggyőződést akarja megerősíteni.” (VIII.)

Vansina elméleti felvetései szerint e témakörből Afrika fele kizáródik, mivel az észak-afrikai művészet a mediterráneumhoz, a keresztény és iszlám művészethez kötődik. Míg a kelet- és dél-afrikai régióban a szobrászat nem fejlett, és ezt a területet többnyire mellőzik a kutatók. Mint említettük, szerinte afrikai művészettörténetet írni még korai, nincs elég ismeret, anyag, előmunkálat hozzá, és ráadásul vannak, akik egyszerűen allergiások arra, ami az afrikai művészettörténeti megközelítést illeti. Vansina történeti szempontokat is felvet az esztétikaiak mellett, bár az utóbbi látszik megítélése szerint egyetemes megközelítési módnak. Ami a műfajokat illeti, közösségi építészet, szobrászat, festészet, rajzolás, legyen figuratív, stilizált vagy díszítő jellegű, sorolható témakörünkbe.

Ami a tudománytörténeti áttekintést illeti, a XIX. század utolsó évtizedeiben kezdik az európai múzeumok gyűjteni és katalogizálni a tárgyakat. Az afrikai művészet értékeinek a felismerése 1905-ben kezdődik, amikor a francia avant-gardista művészek a hagyományos afrikai formák felé fordultak, majd 1915-ben megjelent *Carl Einstein* nevezetes *Néger szobrászat* című műve. A kulturális antropológia 1925 után kezdi felderíteni az afrikai művészetet, történeti vonatkozásaiban is. 1945 után egyfajta specializálódás is kezdődik. 1956 után a régészek is megkezdik munkájukat. A történeti szempont azonban nagyon nehezen kezd gyökeret verni, és máig nehezen érvényesül. A múlt (XX.) század második felében a tárgy-kereskedelem aztán igen nagy figyelmet keltett az afrikai művészet iránt.

Vansina ezek után a következő témaköröket feszegeti: a társadalom, mint a művészetek szülőanyja – tárgy és társadalom, használat, patronálás (közösségi támogatók és használók várják a műveket a készítőkről), társadalmi összefüggések és funkciók (maszkok nagy közösségi táncos ünnepek, beavatás során – az ős szobrocška betegséggyógyító

bájoláshoz szolgál, – ős szobrocskák kerülnek a csomagok vagy kosarak tetejére, mint relikviák), – művészek és műhelyek, – a művészet funkciója (fontos rész): a kutatók a művészi tárgyakat a társadalmi kapcsolatrendszer kikristályosodásának, a társadalmi kommunikáció eszközének tekintik. A művészet kifejezhet erőt, státuszt, egészséget, kihívást. A funkció azonban különbözik a használattól vagy a céltől, mint egy hatás kifejeződése. A faragott temetési karó (midzshikenda, Kenya) *használat*a: jelöli a sírt, *célja*: emlékeztet az ősökre, *funkciója* viszont erősíteni a fiatalokban az ősök tiszteletét (őskultusz). Adott esetben a tárgyak mögött rejlő szimbolizmus felderítése igen nehéz. Jellemző helyzet: egy kuba férfi egyszer váratlanul találkozott egy „természet-szellemmel” (mondjuk bozót-szellem!) a folyó közelében kora reggel. Leírta őt részletesen, amikor társaihoz visszatért. És ez a trickster figura váltotta ki a *bwoom* maszk létrejöttét, a természet-szellem ábrázolását. Nem kétséges, hogy akik nem kételkednek az ilyen szellemek létezésében, azok *tudják*, hogyan néz ki egy ilyen szellem. Olyasmi ez, mint ahogyan Nyugaton az ördögöt *látják*...

Két önéletrajzi jellegű mű bemutatását hagytuk ismertetésünk végére. Az egyik (1994) Vansina szakmai önéletrajzát tartalmazza. A gazdag eredményeket, mi több, egy iskolateremtést is maga mögött bíró nemzetközi hírű tudós különös alapossággal tárja fel szellemi fejlődésének útját, számos példaképpül szolgáló idősebb kollégával, illetve kutatótárssal való együttgondolkodás vagy együttműködés, különféle nemzetközi találkozók, hatások és tagadások, meghaladások és viták emlékét. A könyv – talán a szerző szándéka ellenére vagy mentén – a humán típusú, történelmi-társadalomelméleti irányultságú tudományos munka mibenlétéről is tanulságos adalékokkal szolgál.

Vansina utolsó könyve (2014) nem afrikai témájú. A belga katolikus családból érkező tudós e művében gyermekkorának, kora ifjúságának éveit, családi, emberi környezetét, az átélt (világháború előtti és utáni) történelmi eseményeket idézi fel, ugyancsak történész módjára, amennyiben személyes vallomásain is átsüt az események folyamatára szegeződő figyelem.

Összegezve az elmondottakat, megítélésünk szerint Vansina és tanítványai, tegnapi és mai követői – és már nemcsak Európában vagy Afrikában – egy olyan eszköztárhoz juttatták a nemzetközi kutatói közösséget, amely egyrészt a legkörültekintőbb vizsgálatok elvégzésére is módot ad. Másrészt a szóbeli történelemkutatás eredményei nyomán népek sora (és ebből Afrikában azután igazán bőven van) képes megteremteni a maga történelmi (nemzeti?) önismeretét és önazonosság tudatát. Ez pedig akkor is figyelemre méltó teljesítmény, ha a következő évtizedekben az írásnélküliség szép lassan a múlt kellektárába kerül, és amint az ún. népi kultúra, a szóbeli történelem is már csak az írott vagy vizuális eszközök jóvoltából idézhető majd fel, mivel e kulturális régiségek rég eltávozott tudói, képviselői, hordozói már csak a feneketlen múlt múzeumi archívumaiból hívhatók elénk.

Biernaczky Szilárd

Bibliográfia

Jan Vansina további műveinek jegyzéke

- 1961 *De la tradition orale. Essai de méthode historique*. Tervuren, Musée Royal de l’Afrique Centrale, Annales 21, 179. pp. (angol fordítás, 1965, spanyol, 1966, olasz, új fejezettel 1976, arab, 1981, magyar 1984, új angol fordítás, 1972, svéd, lengyel és orosz rövidített kiadás, orosz 2004, kínai 2006). (Magyar nyelven: megjelenőben, 2019, Érd, Mundus Novus Könyvek)
- 1962 *L’évolution du royaume rwanda des origines à 1900*, Bruxelles, Académie royale des sciences d’Outre-Mer, 101 pp. (Classe des sciences morales et politiques, NS 26, 2).
- 1965 *Les anciens royaumes de la savane: les États des savanes méridionales de l’Afrique centrale des origines à l’occupation coloniale*, Léopoldville, Institut de recherches économiques et sociales, 250 o.
- 1966 *Kingdoms of the Savanna. A History of the Central African States until European Occupation*, Madison, University of Wisconsin Press, 354 pp. (Herskovits Prize, African Studies Association, 1966)
- 1966 *Introduction à l’ethnographie du Congo*, Kinshasa / Bruxelles, 228 o.
- 1972 *La légende du passé: traditions orales du Burundi*, Tervuren, Musée Royal de l’Afrique Centrale, 257 pp. + 11 maps (Annales du MRCB, Archives 16)

- 1973 *The Tio Kingdom of the Middle Congo: 1880–1892*, London, Oxford University Press for International African Institute, 586 pp.
- 1973 *Ibitékerezo: the Historical Narratives from Rwanda*, Chicago, CAMP, c. 6000 pages, 6 reels.
- 1984 *Art History in Africa. An Introduction to Method*, Harlow–London, Longman, 248 o.
- 1985 *Oral Tradition as History*, Madison, University of Wisconsin Press, 256 o. (részben orosz fordítás)
- 1990 *Paths in the Rainforests: Toward a History of Political Tradition in Equatorial Africa*, Madison, University of Wisconsin Press, 448 o.
- 1991 *Sur les sentiers du passé en forêt. Les cheminements de la tradition politique ancienne de l’Afrique équatoriale*, trad. Martial Treslin, Mbandaka – Louvain-la-Neuve, UCL et Centre Aequatoria, xvi + 407 o. (az előző mű francia fordítása).
- 1994 *Living with Africa*, Madison, University of Wisconsin Press, 328 o.
- 2000 Historical Tales (Ibitékerezo) and the History of Rwanda, *History in Africa*, 27, 375–514. o.
- 2001 *Le royaume nyiginya au Rwanda ancien*, Paris, Karthala, 289 o. (angol fordítás, 2004)
- 2004 *Antecedents to Modern Rwanda. The Nyiginya Kingdom*, Madison, Wisc., The University of Wisconsin Press, 354 o.
- 2004 *How Societies are Born: Governance in West Central Africa before 1600*, Charlottesville and London, University of Virginia Press, 325 o.
- 2010 *Being Colonized. The Kuba experience in Congo 1880-1960*, Madison, University of Wisconsin Press, 344 o.
- 2014 *“Through the Day, Through the Night: A Flemish Belgian boyhood and World War II. 1933-1951*, Madison, University of Wisconsin Press, 320 o.

Idézett és felhasznált művek

ASSMANN, Jan

- 1992 *Das Kulturelle Gedächtnis*, München, Verlag C. H. Beck (magyarul: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, 1999, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 325 o.)

BIERNACZKY, János

- 2002 *Frobenius-kommentárok*. Megjegyzések Leo Frobenius 1933-ban megjelent *Kulturgeschichte Afrikas* című műve magyar fordításához, Budapest, Múndus Magyar Egyetemi Kiadó, 189 o.

FROBENIUS, Leo

- 1933 *Kulturgeschichte Afrikas. Prolegomena zu einer historischen Gestaltlehre*, Zürich, Phaidon, 652 o., illetve index.

HENIGE, David

- 1982 *Oral Historiography*, London – New York – Lagos, Longman, 150 o.

- KAGAME, Alexis
 1951 *La poésie dynastique au Rwanda*, Bruxelles, Institut Royal Colonial Belge, 240 o. (IRCB Mémoires, Tome XXII, fasc. 1).
 1956 *La philosophie bantu-rwandaise de l'être*, Bruxelles, ARSC, 448 o. (ARSC, Classe des Sc. mor et pol., N.S., XII, 1).
 1972 *Un abrégé de l'ethno-histoire du Rwanda*, Butare, Editions Universitaires du Rwanda, 286 o.
 1975 *Un abrégé de l'histoire du Rwanda de 1853 à 1972*, Butare, Editions Universitaires du Rwanda, 544 o. (*Muntu – Libreville – 4*)
- MERRIAM, Alan P. (with James M. Brouwer, Paula Foster, Grace Ramke and Kathleen Sparshott)
 1959 The Concept of Culture Clusters Applied to the Belgian Congo, *Southwestern Journal of Anthropology*, Vol. 15, No. 4, Winter, 373–395. o.
- MICHELET, Jules
 1847 *Historie de la Révolution Française*, 2. kötet, Paris.
- THOMPSON, Paul
 1978 *The Voice of the Past. Oral History*, Oxford, Oxford University Press, 257 o.
- TORDAY, Emil – JOYCE, Thomas Athol
 1911 *Notes ethnographiques sur les peuples communément appelés Bakuba, ainsi que sur les peuplades apparentées: Les Bushongo*, Bruxelles, Ministère des Colonies, pp 290 + 2 t. (Musée du Congo Belge. Annales D. Ethnographie, Anthropologie, Ser. 3.. Vol. 2/1.)
- VANSINA, Jan
 2015 Oral Tradition Revisited, in: B. WALLNER Erika szerk.: *Afrikakutatás Magyarországon – Első kötet. A 70 éves Biernaczky Szilárd Afrika Barátság-könyve*, Érd, Mundus Novus Könyvek, 27–36. o.
- VANSINA, Jan – MAUNY, R. – THOMAS, V. ed.
 1964 (ed. with.) *The Historian in Tropical Africa*, London, International African Institute, ix + 428 o.